

LUKÁCS JÁNOS

Történetírás és regényírás: avagy a múlt étvágya és íze*

I.

Az alábbiakban nagy és pontatlan vonalakban kísérelem meg felvázolni a történelmi gondolkodásmód legújabbkori fejlődését, ezen belül a történelmi gondolkodásmód növekvő és immár valószínűleg döntő befolyását az irodalomra.

Ádám és Éva óta az ember történelmi jelenség: az idő valamilyen formában meglévő tudata az emberi lét negyedik dimenziójává lett. A történelem kutathatósága a görögök érdeme, követelhetősége az Evangéliumé. Kétezer évvel utánuk, a 17. századi Nyugat-Európában következik az újabb lépcsőfok: a történelmi gondolkodásmód tudatossága és elterjedése.

1983-ban, az ún. újkor végén (az „újkor” főnév egyrészt jelzi a történelmi gondolkodásmód megjelenését, másrészt azonban ugyane gondolkodásmód derülátása miatti hiányosságát) összefoglalhatom (ismét hangsúlyozom, pontatlan vonalakkal) az újkori történetírás fejlődését, illetve annak egymást követő állomásait.

A 18. században a történetírás mint irodalom jelentkezik. A történetírás éppúgy, mint a regény, az irodalomnak akkor egyik újabb, népszerűbb fajtája, többek között Hume, Gibbon, Voltaire képviselik. A 19. században a történelem tudományág. Ekkor jelennek meg és szilárdulnak meg a történelemtudomány kánonjai. A 20. századra vonatkozóan ilyen általános megállapítás lehetetlen. Mégis: a század vége felé közeledve jogunk van valamelyes visszatekintésre. Századunkban a történészek között két irányzatot találunk. Legnagyobb részük a történetírást továbbra is tudománynak nevezi, ha nem is egészen a 19. század naiv természettudományos optimizmusának megfelelően, ha nem is természettudománynak, mégis (társadalmi) tudománynak tekinti. Egy-két elszigetelt történész – köztük magam is – ezzel ellentétben a históriát „gondolatformának” tekinti, azaz a történetírás nem társadalomtudomány, hanem az emberismeret és az önismeret egy formája: embertudat, egyfajta gondolkodásmód. A „gondolatforma” szó e tekintetben nem elvont filozófiai formula, hanem éppen annak ellentéte: nem annyira a hivatásos filozófusokra vagy történelemtudósokra, mint a nagy tömegekre vonatkozik. Igaz, a nagy tömegek nincsenek tudatában gondolkodásmódjuknak, de – legyünk őszinték – a hivatásos történészek nagy többségére ugyanez illik, ők éppoly keveset gondolkodnak azon, mi is kutatásaik episztemológiai lényege, mit is tesznek, képzelnek, mikor kutatnak vagy írnak.

A történelem episztemológiája, tudattana éppen fordítottja annak az ún. történetfilozófiának, amely a 20. század első felében divatos volt.

Előadásom iránya más: a valóság iránti érdeklődés fejlődése, illetve azon meglepő tudatfejlődés, melyben a valóság iránti érdeklődés, szellemi étvágy, az emberek fejében és szívében a múlt iránti érdeklődéssel, illetve szellemi étvágygal egyre inkább összehoránálódott. Más szóval: a mostani, ún. történelmentülű, post-historikus vagy anti-historikus, vagy ahistorikus korban a valóság és a múlt iránti érdeklődés, ill. szellemi étvágy nem távolodnak egymástól, hanem egyre inkább összehorónak.

E ponton azonban szükségessé válik fogalmaink tisztázása. Valóság alatt *nem* realizmust, hanem igazság képviselét kell értenünk (anyanyelvünknek szép egyszerűsége, hogy az igazság szó magyarul a *veritas/iustitia*, *verité/justice*, *truth/justice* szópár mindkét szavát fedi); s a „múlt” alatt is

*John Lukács professor (USA) 1983. május 23-án e címmel tartott előadást az MTA Történettudományi Intézetében.

valami tágabbat és mélyebbet, mint az iratmaradványok által *megrögzített* történelmet. Itt Maitland angol jogtörténész 1900-ban leírt szép aforizmáját idézem: „*In orthodox history is a contradiction in terms*” – egy orthodox (vagyis hivatalos, vagy a tudományos módszer következtében *végleg* megrögzített) történelem lényegében lehetetlenség, abszurdum.

A szórszálhasogatást elkerülendő, nem foglalkozom most a „történelem”, „történet”, „történettudomány”, „történelemírás” szóbeli definícióinak különbségeivel. Mégis megemlítem, hogy hivatalos, professzionális, doktorátussal bíró történész kétszáz évvel ezelőtt szinte sehol sem létezett. Az első bölcsészeti karon szerzett történelemszakos doktorátus Schlözer Göttingájában adatott, kb. éppen kétszáz éve. Száz esztendővel később Anglia maradt az egyetlen kultúr nemzet, ahol a Doctor Philosophiae diplomája még nem létezett. A 19. század a történelemtudomány és a történelmi kutatás, a történelmi adatgyűjtés és a monumentális és maradó történelmi munkák szerkesztésének és megjelenésének kora. De a történettudomány 19. századbeli kialakulása nagy és maradó munkáival együtt elválaszthatatlan a nagyobb méretű és mélyebb fejlődéstől, a nemzeteknek múltjuk iránti érdeklődésétől, amely különböző formákban jelenik meg, legtöbbször (de nem mindig) romancizmussal telítve. Ilyen jelenség pl. a történelmi regény (amelyre visszatérek). Másik példája az eklektikus építészet, az interieur-kultúra és műértékgyűjtés, amelyben egyesek (pl. Spengler) – valószínűleg helytelenül – az európai alkotószellem kivénülését, ill. kiszáradását látták, amikor más oldalról nézvéen eme építészet mindenfajta furcsa kinövésével együtt (görögstílusú banképületek, mór stílusú villák, gótikus indóházak, reneszánsz gimnáziumok, román stílusú takarékpénztárak stb.). Európában de még Amerikában is nemcsak a múlt iránti érdeklődést, hanem a múlt formáinak és stílusainak a legkisebb részletekbe menő ismeretét, a múltnak a jelenhez való idomítását, a jelenbe való szó szerinti beépítését jelentették.

Am mégis: a 19. században a történelem tudománnyá válása e tudománynak művelőit nagyrészt elszigetelte a népek és nemzetek többségétől, beleértve ebbe az írástudó és ún. művelt osztályokat is. Míg a 18. században a tudomány és az irodalom *nem* jelentenek kettősséget – tudós lehet író, író lehet tudós –, a 19. században a tudomány fogalma megmerevedik, sőt a specializálódás következtében leszűkül. Az angol nyelvben pl. a 19. század közepéig kb. ugyanazt jelenti, mint a tágabb német *Wissenschaft*, amely magába foglalja nemcsak a *science* hanem a *Knowledge* értelmet: a tudományt és a tudást. A *scientist* szó – később, mint a mi „tudósunk” (amely ma is fedi mind a *scientist* mind a *scholar* fogalmát) – csak a 19. század közepe táján merül fel az angol nyelvben; s az utolsó százharminc évben a köznyelvi használatban többé-kevésbé a fehérkabátos természettudomány művelőire vonatkozik. Anyanyelvünknek szintén szerencsés tulajdonsága, hogy „tudós” szavunkkal ez ily mértékben nem történt meg. (Itt inkább a latin nyelvekhez hasonlítunk, melyek pl. a 20. század eleje táján hiába próbálták finomítani az *historien*-t a hivatalos *historiographe*-al, vagy a *storico*-t a *storiografo*-val; míg a német nyelvben a mai napig sem biztos, vajon egy német vagy osztrák történész kollégánk inkább a *Wissenschaftler* vagy *Geschichtsschreiber* vagy *Geschichtler* névre hallgat – legjobb Herr Professor Geschichtsprofessornak szólítani, úgyis így illik az a Rajnán innen és a Lajtán túl.) Mégis, a történelem iránti érdeklődés és érzelme széles körű fejlődése dacára a 19. században szilárdul meg a nagyközönség által is elfogadott monizmus és dualizmus: egyrésztől a *hivatalos* és a hivatásos történész egybevetése (annak ellenére, hogy lehet akárki hivatásos történész, aki a történelem kutatását és írását hivatásának érzi és tekinti); másrésztől a tudomány és az irodalom, a tény és a regény, a *factum* és a *fictio* majd fekete-fehér szembeállítás [annak ellenére, hogy az eredeti latin *factum* (ami megtételezett) értelme sokkal pontosabb és megköthetőbb volt mint manapság, mikor *datum*-mal (adattal) azonosították. S ami fontosabb: jegyezzük meg a *fictio* eredeti értelmét: a *fictio* nem ábránd vagy a valóságtól független elképzelés, hanem szellemi alakítás, konstrukció].

A 20. század kettőssége – mondanivalóm elején említettem: történelem mint társadalomtudomány, vagy történelem mint gondolkodásmód – természetesen nemcsak a hivatalos történészek előbb említett körében áll fenn. Sokkal nagyobb és elterjedtebb jelenséggel, ill. jelenségcsoporttal állunk szemben. Egy tekintetben az iskoláztatás és az ún. műveltség inflációja következtében, hozzájárulván az újkor vége felé megnyilvánuló kultúrkrízishez, a történelem tanítás, tudás, képzettség egyre kisebbedik és szétszóródik: az újkor vétségének évtizedeiben az éretlenség és a dekadencia keveréke jellemzi, előnti a kultúrát: minden élettani párhuzamtól függetlenül tűnik ki, hogy mint az egyes ember életében is a vétség testi és szellemi szimptomái bizonyos mértékben megismétlik a

csecsemőkor egyes jelenségeit. Más, mélyebb szinten azonban igen figyelemreméltó az a jelenség, melyet századunk talán legnagyobb történésze, Huizinga már ötven évvel ezelőtt e következő szavakkal fejezett ki: a történelmi gondolkodás immár a vérünkben van, a vérünkbe került.

Mai mondanivalóm talán szertelenül tág keretein belül ezen jelenséget csak futó példázatokkal illusztrálhatom.

Ugyanakkor, amikor a történelem tanítása elszűkül és néha el is korcsosul, amikor egyre magasabb iskolai fokon jelenik meg az ifjúság sokszor döbbenetes történelmi tudatlansága, amikor – pl. az Egyesült Államokban – a történelem mint tárgy, kiszorított a tanrendből különböző pedagógiai bürokráciák által, a nagyközönség történelem felé forduló érdeklődése – mindenfajta formában – növekszik. Példának okáért a II. világháború vége óta történelmi tárgyú könyveket a kiadók és az olvasóközönség egyaránt előnyben részesíti, mert jobban kelnek, mint a regények nagy része. A múlt értékelése és megőrzése kinőtt a valamikori ún. művelt osztályok ezzel foglalkozó kisebbségének keretén túlra, olyannyira, hogy a kulturális megőrzés és restauráció néha majdnem túlzott mértéket ölt, hiszen nemcsak régimódi műtárgyakról van szó: falvakban és kisvárosokban amatőrök teremnek múzeumokat; önként alakulnak amatőr történelmi társulatok. Népszerű történelmi folyóiratok tucatjai jelennek meg. Maga a „modern” és a „régimódi” jelző értéke felcserélődött az utóbbi évtizedekben. A „régimódi” szó poros, avult, tompa hangja helyett érdekes, itt-ott csillogó, csengő, hívó reputációval kezd bírni, míg a „modern” progresszív szó egykori újdonsága helyett immár majd avittan és tompán hangzik. Az ún. „dokumentaris” – sokszor kicsavart és hamisított, de mégis történelmi tényekre irányított – rádió, film, televíziós előadás, hangjáték vagy akármilyen konstrukció népszerűsége ismeretes. Tehát, ha akármilyen formában is, a történelem iránti érdeklődés elérte a széles és ezáltal a közelmúltban alig érintett tömegeket – anélkül, hogy ezt a fejlődést a hivatásos történelemtanítás tudatosan fejlesztette vagy figyelte volna.

A tudomány különböző terein úgyszintén figyelemre méltó annak a kutatási, ill. kifejezési módszernek immár majdnem teljes elterjedése, melyet a tudományos közlés formája az orvostudománytól a fizikáig ha öntudatlanul is, a 19. századi történelemtudományból vett át: a tanulmányok ún. tudományos apparátusa, a lábjegyzetek és a bibliográfiák formája a hivatalos történelemírásnak a múlt században kiformált kánonjait követi. Még hozzátehetem, hogy magasabb színvonalon a legkiválóbb (bár nem mindig a leghíresebb) tudósok *tudatában* vannak ennek, mint pl. Werner Heisenberg, aki többször kifejtette, miszerint a quantumelmélet és a quantumfizika legelsőrendű és legkívánatosabb magyarázata nem ezek fizikai vagy matematikai logikájának levezetéséből, hanem ezeknek a történelmi fejlődéséből kell, hogy álljon. Tehát: az emberi alkotások történelmi kifejlődése az alkotásoknak nemcsak eredete, hanem lényegi része.

Most érzekem tehát előadásom központjához, mely a történetírás és a regényírás kölcsönös viszonyáról szól.

A 17. század vége óta a történetírás és a regényirodalom (talán pontosabban: az ún. szép-próza) viszonya nem csupán kölcsönös, hanem mindkettő *ugyanazon* tudatalakulásnak, tudatfejlődésnek a szerves része, ill. következménye. Ezt összefoglalva meg kell, hogy ismételjem (bár a történelem nem ismétlődik, a történész gyakran ismétli önmagát) a történetírás egymást követő fejzeiteit:

A 18. században a történetírás az irodalomnak egyik fajtája. Úgyszintén e században jelenik meg a modern regény.

A 19. században a történelem tudománnyá válik. Úgyszintén e században jelenik meg a regény újabb fajtája: a történelmi regény.

A 20. században az általános kultúr-krízis eléri a történetírást is (bár későbbben, mint a regényírást). Mint láttuk, a történészek nagy része a történetírást társadalmi tudományként kezeli, míg egyes elszigetelt történészek szerint a történelem tudata egyfajta gondolkodásforma. A modern regény krízise a 20. században a történetírás krízisénél előbb jelentkezik. A század második felében aztán új jelenséggel állunk szemben, amely a 19. század történelmi regényének épp fordítottja: pontatlanul kifejezve, a regény mint maga a történet vagy az ún. dokumentáris regény.

Előadásom erre a jelenségre központosul. De ezt bevezetendő arra hívom fel a figyelmet, hogy az a szokványos megállapítás, miszerint a regény az epika prózai formája, helytelen.

A regény és az eposz nem csupán abban különböznek egymástól, hogy az eposz költői, míg a regény prózai forma; a regény és az eposz lényegükben különböznek egymástól s ez a lényegbeli

különbőség éppen történelemtudatukban áll fenn. Az eposz témája nem történelem, hanem mítosz. Achilles, Aeneas, Odysseus, Edda nem a mi világunk, nem történelmi világ. Az ő idejük nem történelmi idő. Történelmi világ az, amelynek múltja a mi jelenünkkel kapcsolatos – tehát nem időtlen, a történelmi időtől nem független. Ez az utolsó kétszáz esztendő tudatváltozásának eredménye. Mai tudatunkban minden egyes emberi kifejezés, irat, dokumentum, mondas, épület, könyv, festmény értelmének, lényegének jelentősége *hiányos* anélkül, hogy tudnánk nemcsak azt, hogy *ki*, hanem hogy *mikor* írta, *mikor* festette, *mikor* építette, *mikor* mondta, *mikor* élt. A történelmi múlt lényege az, hogy valamikor jelen volt. Az eposz múltja sohasem azonosítható a mi jelenünkkel. Az eposz múltja egy-egy ideális, tökéletes múlt. Elképzelhető: de nem történelmileg, nem mint velünk kapcsolatba hozható történet.

Névrokonom, Lukács György, a történelmi regényről írt munkájában a történelmi regény megjelenését szintén a történettudat fejlődésével hozta kapcsolatba. Én három szempontból, ill. három síkon térek el fejtegetéseitől. Vele ellentétben hangsúlyozni kívánom, hogy lényegében minden regény történelmi regény. Erre azonnal visszatérek. A második pont: Lukács szerint a történelmi regény megjelenése és fejlődése az osztálytudat következménye: véleményem szerint éppen ennek fordítottja áll fenn, mivel mind a regény megjelenése, mind az osztálytudat nem objektív realitások, hanem az alakuló történettudat, múlttudat következményei. Harmadszor pedig Lukács György a történelmi regény további fejlődését a társadalom fejlődésében, a nemzetköziségben, ill. pontosabban szólva a nemzetek feletti valóságban, és az ún. szocialista realizmusban látta. Pedig ennek éppen fordítottja történik. Az anyanyelveket ellepő, lényegüket hígító nemzetközi technikai, kereskedelmi és bürokratikus zsargonok miatt századunk igazi nagy írói és költői egyre inkább nemzeti és törzsi (ezalatt nem nacionalisták értek) nyelvük mélységei felé fordulnak, gyöngyeiket ott s abból halásszák. Magunknak írunk, mert a magunk világát ismerjük legjobban, legmélyebben: magunkról írunk – a nagy lelkek és szellemek között ez nem korcsosodik el szolipszizmusba: a mieinknek írunk, azoknak, akik már nyelvük miatt is olyan módon gondolkodnak, mint mi; gondolatvilágunk a magunké . . .

Sir Walter Scott regényeit Lukács helyesen a 19. század történelmi regényeinek eredeti prototípusaiként vizsgálta – de ezeken kívül ő az angolszász irodalmat nemigen ismerte. Annak bizonyítására, hogy minden regény tulajdonképpen történelmi regény, idézhetjük a Scott-tól igen különböző, de vele egykorú (sőt, talán öt megelőző) Jane Austen rövid előszavát a „*Northanger Abbey*”-ből. 1816-ban írta: „E kis regényemet 1803-ban fejeztem be, de kiadóm aztán nem nyomatta ki. Miért, nem tudom, s nem is közönségem ügye; de 13 év múlt el azóta, s még több esztendő, mióta könyvemet elkezdtem; s itt kívánom olvasóközönségem figyelmét arra irányítani, hogy azóta a színterek, modorok, divatok, könyvek és vélemények erősen változtak. (During that period places, manners, books, and opinions have undergone considerable changes.)” James Austen célja tehát épp annyira történelmi – talán még mélyebben történelmi –, mint Walter Scott-é.

Nyolcvan évvel később Thomas Hardy (akit boldogult Németh László biztosan mélyangol írónak nevezett volna) írta a következőt: „Manapság egyedül a lelkiismeretes regényírás ébreszti fel az érdeklődés szikráját a gondolkodó és érett olvasóközönségben. Azokban, akiknek étvágát a pontatlanság, a felületesség és az éretlen kitalálások nem elégítik ki, akik tudják, hogy a valóság követése során az emberi szenvedélyek és vágyak szóbeli képviselőtének a valósághoz és az igazsághoz kell igazodnia. Ezt adták a halhatatlan görög tragédiák az athéniaknak, ezt jelentették a londoniak számára Shakespeare színdarabjai háromszáz évvel ezelőtt.”

S most, újabb nyolcvan év után, meggyőződésem, hogy amit Hardy lelkiismeretes regényírásnak nevezett, lassanként felcserélődik a lelkiismeretes történetírással. A történelem – minden formájában – kívánatos azoknak, kiknek étvágát a pontatlanság, a felületesség és az éretlen konstrukciók nem elégítik ki, akik tudják, hogy a valóság iránti vágnak az igazsághoz kell igazodnia. Ezért hangsúlyozom, hogy a történelem nem társadalomtudomány, hanem „gondolatmód”: mégpedig a demokratikus kor és a nemzeti nyelvek korának elsőrendű formája, mivel sok tudománnyal ellentétben a történelemnek *nincs* saját nyelvezete, szaknyelve, zsargonja: a történelmet köznyelven írjuk, tanítjuk, beszéljük, képzéljük, gondoljuk.

Engedtetsek meg ezért, hogy előadásom során csupán most, ezen egyetlenegy alkalommal kitérjek történészhez nem illő prófécia, jövőmondás felé. Mert nem tudom, ill. nem kívánom elhallgatni azon meggyőződésemet – meggyőződésről, nem csupán véleményről beszélek – miszerint a

mai, gyakran úgynevezett történelem-utáni poszt-hisztórikus korban nem a történelemtudat lassú kihalásával, hanem éppen annak lassú felforrásával állunk szemben. Nagynevű elődeink egész sora dacára a történetírás eddig még nem termelte ki a maga Dantéját vagy Shakespeare-jét. Meggyőződés, hogy ez jönni fog, mert jönnie kell, mivel a történelmi gondolkodás a jövő immár itt-ott hallható zenéje. Hogy e jövő lángesze nem a hivatásos történetírók soraiból kerül majd ki, bizony lehetséges.

A 20. század regényíróinak nagy része már ez irányban botorkál, sokszor annak tudata nélkül, hogy tulajdonképpen mit is tesz. Az új *genre*, amelyre előbb utaltam, az ún. dokumentarista regény, a regény mint történelem – éppen fordítottja a 19. század történelmi regényének. A történelmi regényben a regény témája (a szerelmi vagy más egyéni-emberi cselekmény szövődménye) a főtéma, az előtér: a történelem nagyméretű freskója pedig a háttér, amely arra szolgál, hogy színt, dimenziót adjon a szerelmi vagy más cselekmény valószínűségének. Az ún. dokumentarista regény előtere, színtere, fő témája a történelem: az író érdeklődése elsősorban a történelemnek szól, s csak másodsorban a regénynek, illetve a szerelmi vagy családi szövődménynek, amelyben tudva-tudatlanul a történelem következményét látja.

Nincs időm, sem alkalmam arra, hogy ezen újfajta *genre*-nak különböző megjelenési formáit vagy képviselőit most vizsgáljam, arra sem, hogy ezeket felsoroljam. Nagy író, génuszt nem találunk közöttük. Mégis néhány név: Frank Thiess, Theodor Plievier, Alberto Moravia, Elsa Morante, Georges Duhamel, Jean Dutourd, Upton Sinclair, William Styron, Norman Mailer, Richard Hughes, Truman Capote. A lista nem teljes és állandóan növekszik. Mindegyikük próbálkozott ezzel az új *genre*-vel, de egyikük sem összpontosította érdeklődését a *genre* mivoltára. Ismétlem, hogy valami új világosság felé irányuló botorkálásról van szó, még nem a lángész merész, egyenes lépéséről, amely egyszerre tépi szét a szokványos formák szürke pókhálóját. Egyikük, mint pl. a német Frank Thiess „Csuzimá”-jában – mely a *genre* egyik első megjelenése – majdnem kizárólag a történelmi eseményekkel foglalkozik, de a regényíró stílusában; Truman Capote – aki a helytelen *non-fiction novel* nevet adta e művének – egy tömeggyilkos büntetésének, elfogásának, bűnperének, halálra ítéelésének történetéről, pontos ábrázolását kísérte meg; Elsa Morante – nemigen sikerült – könyvének címe egyszerűen: „Történelem: egy regény”. De meg kell említenem az itt futtában kifejtett tézisémet talán legekleatásabb példáját: Tolsztoj „Háború és béke”-jének és Paszternák „Dr. Zsivago”-jának szembeállítását. A „Háború és béke” a 19. század történelmi regényének prototípusa. A regény előtér, a színes dramatizált történelem a háttér. A „Zsivago” ennek pontosan ellentéte: a történelem az előtér, s a főtéma, Zsivago doktor regényes és tragikus életsorsa ebbe beleszővődik, de a regény cselekménye Paszternák történelmi érdeklődésének csupán következménye. Szintén figyelemre méltó, hogy Tolsztoj írásművészetétől eltekintve a „Háború és béke” a 19. század történelmi regényeinek minden lényeges hibáját képviseli. Ennek főoka az, hogy Tolsztoj történetzemlélete a romanticizmus és a pozitívizmus, az ún. objektívizmus és szubjektívizmus szélsőségeivel telített, mégpedig annyira, hogy a „Háború és béke” filozófáló függeléke, melyben Tolsztoj történelemfilozófiáját fejtette ki, a 19. századbeli primitív pozitívizmus elkorcsosult példája. Ezt az irodalomtörténészek úgy szokták elkenni, hogy tulajdonképpen nem is tartozik a regényhez, pedig ez a függelék nem mellőzendő jelenség, hanem Tolsztoj történelmi világvéleményének igenis szerves része. Történelmi szempontból tehát a „Háború és béke” immár elavult mű. Kevésbé történelmi regény, mint pl. Flaubert „Madame Bovary”-ja, mely igenis történelmi mű. Emma Bovary nemcsak „az örök női tragédia” (das ewig Weibliche) képviselője. Bovaryné tragédiája elválaszthatatlan nemcsak az 1850-es évek francia társadalmának képétől, ennél mélyebben elválaszthatatlan az akkori korszellem legmélyebb lényegétől, az akkori gondolatok és vágyakozások módjaitól. Megjegyzendő, hogy bár a „Zsivago” regény formájában maradtak 19. századbeli velleitások, Paszternák történetfilozófiai megjegyzései nem érdektelenek. (Szintén érdekes, hogy a múlt századbeli és századeleji orosz liberális vagy forradalmi irodalomtól eltérően a korunkbeli orosz írók nagy része – az orosz irodalom történetében először – a történelemre irányítja nemcsak figyelmét, hanem politikai és világnézeti beállítódása ellenére elsősorban történelmi témákkal foglalkozik.)

Újból és utoljára hangsúlyozom, hogy az új *genre* még nem forrott ki. E tekintetben még egy utolsó megjegyzésem marad hátra. A fentebb említett nevek között talán a legérdekesebb a Franciaországon kívül alig ismert Jean Dutourdnak (1980-ban választották az Académie Française tagjává) egy-egy műve, melyekben a korszellemmel foglalkozván Hegelnek éppen fordítottjával próbálkozik.

Dutourd-t is elsősorban a korszellem és az emberek viszonya érdekli, az, hogy a korszellem milyen formában és milyen mértékben hat az emberek gondolkodásmódjára – de a hegeli kategorikus kauzalitással ellentétben nemcsak az érdekli, nemcsak arról ír, hogy a korszellem mit tesz az egyénekekkel, hanem hogy az emberek mit tesznek a korszellemmel és annak politikai és társadalmi körülményeivel, hogyan csavargatják, tekergetik saját – néha tudatos, néha tudattalan – önös céljaik szerint.

Az ún. újkor vége felé lassan-lassan kitűnik, hogy nemcsak Hegel, hanem oly nagy szellemek, mint Machiavelli, Dosztojevszkij, Freud e tekintetben elavulnak. Machiavelli tudatos oportunizmusa helyett tudatos-tudattalan egzisztenciális oportunizmusokkal állunk szemben. Dosztojevszkij arról ír, hogy egy-egy forradalmi vagy radikális világnézet milyen döntő mértékben hat az emberre, mit tesz az emberrel: pedig mi már ennek a fordítottját látjuk, ill. láthatjuk: mit tesznek az emberek az ún. világnézetekkel. Freud az ún. tudatalattit kísérte meg rögzíteni a 19. századbeli és immár elavult kauzalitás logikájával – ugyanakkor, mikor mi az újkor vége felé éppen a tudatos eszességnek mindenféle komplikációjával, nehézségével, csavarodottságával állunk szemben. Ennek az eszességnek lett lassanként szerves – bár sokszor figyelmetlen és nem tisztán látott – részese a történelmi gondolkodásmód, mely nemcsak hogy vérünkbe rögződött, hanem eddig általa nagymértékben érintetlen tömegeket ért el: a múlt íze és étvágya létezik, egzisztenciális jelenség, talán éppen a valósághiány miatt, mégpedig olyan módon, melyet a 19. és 18. századokból örökölt mechanikus kauzalitás helyesen megmagyarázni nem tud.

II.

Néhány szót illik szólni e nagy és pontatlan téma magyar vonatkozásairól. Megpróbálom – majdnem hogy dilettáns módon – vázolni ezeket, bár a magyar történelemírás története nem specialitásom. Már említettem, hogy a 18. században a történetírás, mint az irodalom egyik fajtája jelentkezik. Ez Magyarországra alig vonatkozik: Bél Mátyás, Fejér György, Virág Benedek még mindig inkább krónikások, mint történetírók. Száz évvel később azonban, a 19. század vége felé a magyar történetírás eléri az európai nívót: Bél Mátyástól, Fejér Györgytől, Virág Benedektől Fraknóiig, Angyalig, Marczaliig a magyar történetírás nagyobb utat tett meg, mint a magyar szépirodalom Csokonaitól és Kisfaludytól Reviczkyig és Adyig.

A hivatalos magyar történettudomány kezdeteiben a német történettudomány módszereinek hatása alatt állt. Ez akkor pozitívum volt. A tudományos történelmi kutatás módszerei a 19. században főleg Németországban alakultak. Valószínűleg e német-osztrák befolyásnak tulajdonítható századeleji elsőrangú történészeinknek bizonyos konzervatívizmusa. Fraknói, Angyal, Marczali a 48-as néphangulattól aránylag függetlenül végezték elsőrangú levéltári kutatásaikat; az általuk feltárt történelmi valóság mögött mindig ott állt a kor bizonyos szabadelvűséggel átitatott lojális monarchizmusa. S ahogy az első világháború utáni negyedszázad az ország megcsonkítása és a Horthy-korszak megszorításai dacára is sok tekintetben ezüstkora maradt a magyar költészetnek és irodalomnak, s reneszánsza a magyar népkutatásnak, a magyar történettudomány is tovább fejlődött.

Nem kétséges (bár sokan vitatták s talán ma is vitatják), hogy a legnagyobb hivatásos magyar történész ekkor Szekfű Gyula volt. Írói és tudományos életének teljesítményei szellemi függetlenségén alapultak. Szellemi magaslatokon járva egyedül képviselte gondolatvilágát és az igazság keresését, szembefordulva a legnépszerűbb és legelfogadottabb politikai és világnézeti áramlatokkal. Már az első világháború előtt írt Rákóczi-könyve is szemben állt a legendákkal, nemcsak a történelmi igazság keresése, hanem a magyar politikai realizmus szolgálatában. Ellenségei a mai napig sem bocsátottak meg neki. Leghíresebb munkája, a „Három nemzedék s ami utána következik” a magyar szellemtörténeti irodalomnak és tudománynak elsőrangú, sőt úttörő példánya. Előnyös hatást gyakorolt Szekfűre az ún. szellemtörténet fejlődése, megint főleg egyes 1880 utáni német példák következtében, vagyis annak felismerése, hogy a pozitivisták, tehát kizárólag a természet-tudomány törvényein alapuló kutatás a lelkiismeretes és gondolkodó történész számára nem elegendő. (Ismétlem, hogy a történelem nemcsak tudomány, hanem egyben írás, művészet, sőt újból formulát s erről írt könyvem címét kell, hogy idézzem – „gondolattudomány”). Törvényei tulajdonképpen nincsenek, külön nyelve sincsen, s mivel a történelem maga az élet, az emberi élet mélyen

bonyolult s annak minden kiszámíthatóságon s rendszerességen túlmenő jelenségeivel, ill. azoknak adataival azonos.)

A „Három nemzedék” inkább szellemtörténet, mint politikai történet, történelmi szociográfia, nem a történelmet elégtelenül figyelembe vevő szociológia. Egyéni módszere még ma is újszerű, a módszer további tanulmányokat érdemelne. Itt azonban a „Három nemzedék”-nek csupán egy passzusára kívánom felhívni a figyelmet. Ebben Szekfű – általános tézisének megfelelően – keserűen ír az öt megelőző történetírók teljesítményeiről. Idézem: „Történetírásunk sápadt arculatján – a századfordulóról ír – a hanyatló kor minden betegsége olvasható. Elvi liberalizmusa megakadályozta régi korok nemzeti munkájának értékelésében, a nemzeti illúziók hatása alatt viszont aggályosan tartózkodott oly problémáktól, amelyeknek tudományos lelkiismeretes megoldása által a budapesti sajtót felingerelné. Horváth Mihály óta ez a tudományág, mely a nemzeti élet központi irányítója kellene hogy legyen, visszavonul a tudományos anyaggyűjtés szűk körébe, és nincs bátorsága a nagyközönség elé vinni azon eredményeit, melyeket ő maga állapít meg oklevéltári és egyéb publikációinak kevés olvasóra számító kötetekben. És bár a szaktudomány az adatgyűjtés terén nagy lendületet vesz, kevesebb eredményt ér el a modern szempontoknak megfelelő feldolgozás terén és végképp felmondja a szolgálatot ott, hol arról van szó, hogy kutatásait a nemzet javára, nemzeti illúzióink ellenére hasznosítsa.” Szekfű eme passzusában sok igazság rejlik, mégis mi ezt manapság kissé másképp látjuk. Mai perspektívánk következtében beláthatjuk, hogy, mint előbb mondtam, a magyar történetírás fejlődése a 19. században még a magyar szépirodalom és költészet fejlődését is túlhaladta.

Néhány mondat után Szekfű, bizonyos mértékben a fent idézett passzusnak ellentmondóan helyesen jelenti ki, hogy „a történetírás *nem* mestere az életnek, ezt tudjuk; feladata nem vezetés, hanem eszméltetés, tudatosná tevés, az, hogy az embereket megtanítsa felismerni, mit tesznek, és hogy minő összefüggésben van jelenünk évszázados múltunkkal”. Szekfű 1920-ban e bölcs mondást folytatva írja: „Hanyatló korunk ennek a feladatnak nem felelt meg . . .” Nem térek ki arra, hogy a fiatal Szekfűvel ellentétben ma igen kevés történetíró vagy történelmi gondolkodó látja a kiegészítő korszakát *minden tekintetben* hanyatló múltnak.

Befejezésül arra kívánok rámutatni, hogy – Szekfű előbb idézett szavaival élve – a történelem eszméltetésében, tudatosná tevésében a század első részében, kb. 1900 és 1935 között milyen fontos és mélyreható része volt a magyar szépirodalomnak – mégpedig néha olyan formákban, s olyan nyelvezettel, ami ma nemcsak tiszteletet, de tudatos figyelmet érdemel, paradox módon éppen újszerűsége következtében.

Ezen újszerűség elsősorban a történelemmel való átitatottságából áll. A 19. század jelenségének, az ún. történelmi regénynek elsőrangú magyar teremői is voltak: főleg Kemény Zsigmond és Jókai Mór, a magyar Dickens; a 19. századi történelmi regénynek újabb és újabb magyar példái akadtak és akadnak a 20. században is. Most azonban a magyar prózairodalom talán legnagyobb művészeire kívánom irányítani a figyelmet, Krúdy Gyulára, kinek ötven évvel ezelőtt bekövetkezett tragikus halálára (*mirabile visu* – egy másik megdöbbentően találó évforduló) éppen néhány napja emlékeztünk.

Krúdy csodálatosan ismerte Jókait, kívülről tudta, sőt, egyik legszebb és legemberibb írása éppen Jókai fiatalkoráról szól. Krúdyt a *genre*-probléma nem érdekelte, őstehetsége következtében Krúdy azt írta, amire kedve telt, amire tolla serdült; mint minden nagy művész, tudta mit csinál, de nem érdekelte, miért, nem érdekelte alkotásainak precíz jelentősége vagy meghatározása. *Nekünk* kell megjegyeznünk, hogy Krúdyt Jókaitól eltérően – pontosabban mondván, Jókait átlátván, s így Jókai generációján túlhaladva – elsősorban a történelem érdekelte. E tekintetben az előadásom első részében említett jelenségnek – a történelmi „gondolatomód” terjedése és mélyülése következtében a történelemmel telített szépirodalomnak – Krúdy mind zseniális előfutára, mind alkotó mestere.

Talán ezzel kapcsolatos a magyar olvasóközönségnek az utolsó 30 vagy 35 évben keletkezett érdeklődése és étvágya Krúdy írásai iránt. A Krúdy-kutatás és a Krúdy-kritika szép, értékes, oadaó művelése során Krúdynak a történelemhez való viszonyáról ugyan esett szó. Mégis engedtessek meg nekem, a Magyarországról elszakadt történetírónak, hogy néhány szót szóljak a történelmi tudat Krúdynál jelentkező lényegéről. Meggyőződésem például, hogy a magyar olvasóközönség Krúdy iránti érdeklődése nemcsak nosztalgia, vagy a régi világ iránti érdeklődés következménye, olyasfajta lelki és szellemi reakció, ami a nehéz időkben sokszor és mindenütt várható – hanem közrejátszik

benne az is, hogy a Krúdy által leírt és képviselt múlt íze, illata, zamata felelt és felel meg nemcsak öregedő, hanem újabb és újabb nemzedékek étvágyának, mely szellemi étvágy kívánalmának lényege a történelmi valóság.

Krúdy óriási és majdnem összefoglalhatatlan íráshalmazában a történelem különböző formáiban jelentkezik. A magyar álomvilág e mesteri festője főleg rövid élete utolsó két évtizedében fordul inkább és inkább a történelem felé. Ismeretes életrajzai és jellemrajzai az „*frói arcképek*”-ben és az ún. „*Ködlovagok*”-ban. Ezek értéke és fontossága azonban nemcsak Krúdy nyelvművészetéből és lelkekbe látásából áll, nem csupán jellemrajzokból, hanem az általa összegyűjtött kis részletek halmazából, olyanokból, melyeket Taine „*petite histoire*”-nak nevezett. Ezenkívül élete során mind többet és többet foglalkozott nagyobb méretű történelmi portrékkal: írásai Mária királynéról, Kossuth Ferencről, Podmaniczky Frigyesről, Türr Istvánról nemcsak prózai gyöngyszemek, hanem kidolgozott történelmi freskók: mind anyagukból, mind mesteri kompozíciójukból fiatal hivatásos történészek még ma is sokat tanulhatnak. Tájéleírásai, kisvárosi és városi képei nem csupán stilisztikai szempontból tanulmányozandók. A Krúdy-atmoszférán innen a sok színes részlet, fontos információ rejtezik a jelen és a jövő történelmi szociográfusai számára. Sajnálatos például, hogy az utolsó évtizedben szépen összeállított és szépen kiadott többkötetes Budapest történetének gondos írói között egy sem találta fontosnak saját művét egy-egy Krúdy-passzussal illusztrálni vagy gazdagítani. Pedig a „*Hét bagoly*”-ban, a „*Mákvirágok kertje*”-ben, a „*Pestbudai estek*”-ben, a „*Boldogult úrfikorom*”-ban, az „*Asszonyások díj*”-ban foglalt részletes képei, leírásai a 90-es évek kisvárosi, teres, poros Ferencvárosáról, a németes, kisiparos, faluszagú Józsefvárosról, a nyüzsgő, keveredő, sikátoros s egyben sugárutas Terézvárosról, a vízcso bogással, harangszaggal és virágillattal telített felső Vizivárosról, az öregedő, ráctemplomos és rácsosablakos régi Belvárosról minden néprajzzal, társadalom-, építészeti-, város- és értelmiségőtörténettel foglalkozó történésznek kötelező olvasmánya kellene hogy legyen.

Előadásom – sajnos – nem Krúdy Gyuláról szól, nem vele kezdődik, de vele végződik. Arra sincs sem idő, sem alkalom, hogy itt-ott Krúdy írásaiból szemelvényeket idézzek illusztrációképpen. Mint sok lángész, élete, jelleme, műve összetett: a kettősségek sora rejlik benne. Hírlapíró és történetíró. Iszákos, kártyás, néha züllött, kocsmában bóbiskoló figura és régivágású, önérzetes, tisztán-túli magyar úr. Forradalmár és konzervatív. Erotikus és keresztény. A fővárosi bohém életmód követője, de a régi vidéki biedermeier Magyarország tisztelője, azután áhítozik. A 19. század magyar irodalmának egyik fő jelensége az elbeszélő költemény, míg a népi epika egyik késői irodalmi formája: Krúdy írásmódja éppen annak fordítottja, vagyis poétikus elbeszélés, történelemmel telítve. Nyelvezete egyszerre a legújszerűbb és óhangzású (érdekes módon Krúdy, éppúgy mint Szekfű, kedvelte nemcsak a régimódi magyar szavakat, hanem a régimódi magyar ragozást is). Stílusa, írásművészetével együtt egyszerre a világ több nagy írója elé szökik. Krúdy életművét a prousti nagy mű címével lehetne illetni: „*Az eltűnt idő nyomában*”, bár Krúdy Proustnál nagyobb író. A regényíró Proust a lelkek mélységeibe belelátó szociográfus, a regényíró Krúdy a lelkek mélységeibe belelátó történetíró. Proust a századvégi Párizs felső osztályainak analízisét, Krúdy a régi Magyarország majdhogya egészének varázslatos képviselését teremtette meg.

Ezért is – nagyobb nemzetek íróival és kisebb írónk munkáival ellentétben – Krúdy prózája lefordíthatatlan. *Mindegy*. Krúdy a magyarok írója, a mi írónk, nekünk szól, csupán mi érthetjük jól, mert a mi ősünk, apánk, bácsink, családtagunk. S itt nem valami ódon hazafias retorika szól belőlem, hanem az a meggyőződés, amire korábban utaltam: a 20. században lassan kitűnik, hogy az igazi irodalom, az igazi történelem mikrokozmosz, nemzeti inkább, mint nemzetfeletti, internacionális. Ez egybefügg azzal, hogy a múlttal való kapcsolat igénye, a múlt valósága felé irányuló „*étvágy*” elérte a széles tömegeket, Magyarországon éppúgy, mint máshutt: a történelmi gondolkodásmód elterjedésének nem a végén, hanem az elején vagyunk, ugyanakkor mikor ezeréves történetünkben talán először, a borzasztó állami és nemzeti tragédiák és népi megpróbáltatások ellenére a magyar nemzet és a magyar nép történelme és fejlődése egyre inkább összehangolódik, egyre inkább lesz ugyanaz. Így van az, hogy minden külföldi és Magyarországgal foglalkozó történetírónak szóló köszönetünk és tiszteletünk dacára – aki minket ismer, aki hozzánk szól, az nem Macartney Elemér, hanem Szekfű Gyula.

Szekfű Gyula „*Három nemzedék*”-ét Magyarország újkori történetének egyik legsötétebb évében, 1920-ban írta meg Bécsben, a trianoni szerződés aláírása után néhány héttel fejezte be. Elő-

szavát végző utolsó mondata: „Így írtam meg e munkát . . . et salvavi animam meam.” „Scripsi et salvavi animam meam”: *ugyanaz* és *ugyanakkor* a – nem leírt – mottója egy másik magyar írónak, aki egyénileg szenvedett 1920-ban, aki nem hivatásos történész, de regényíró, s a 20. század legnagyobb magyar prózaművészeinek egyike: Kosztolányi Dezső. Mint Szekfűt, őt is mélyen érintette az 1920-as év, s aztán látott neki, hogy megírja talán legszebb regényét, az „Édes Anná”-t, mely tulajdonképpen alig más, mint az 1919–1920-as évek története, sőt a „történet” szónál mélyebb értelmű igazi történelme. „Scripsi et salvavi animam meam”: Kosztolányi épp azt teszi, amit a világ talán legelső történetírója, a peloponnészoszi háború tragédiájának szemtanúja, az athéni ügyvéd, Thucydides, kinek célja nem más, mint Kosztolányié „Édes Anná”-jában: az igazság keresése, a fél-igazságok, a korabeli és szétterjedt hamis legendák eltakarítása. Épp így kezd el Kosztolányi „Édes Anná”-ját: fél oldalon összefoglalva az 1919 július végi események már akkor elterjedt félig hamis, félig igaz legendáit. Hogy „Édes Anna” története miről szól, azt összegeznem nem szükséges. Talán elegendő annyit mondanom, hogy mostanában, – amikor a fiatal magyar történész-generáció sok részletes és említésre méltó monografikus munkát készít a 20-as esztendőkről –, sincs olyan mű, amely oly tökéletesen és mélyenszántóan ábrázolná nemcsak az 1919–20-as évek eseményeit, hanem az egész ún. korai ellenforradalmi korszak légkörét, társadalmát, retorikáját, nyelvhasználatát, jellemteleneit és jellemeit, mint ez a magyar regényíró, kinek e munkája a történésznél is maradandóbb, mélyebb, nagyobb és megdöbbentőbb történelmi – igenis történelmi, s nem csupán irodalmi – dokumentum, a valóság és az igazság szolgálatában. Előadásomat talán azzal az – immár nem képromboló – kijelentéssel fejezném be, hogy a hivatásos történészt a valóság és az igazság követése teszi igazi történetíróvá. Dixi . . . et salvavi animam meam.